

Панкевич Олег Зіновійович

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ

***Філософсько-правові аспекти свободи думки, совісті та релігії
(за матеріалами практики Європейського суду з прав людини)***

Постановка проблеми. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) як важливі елементи європейської правозахисної системи все частіше стають предметом досліджень представників як загальнотеоретичної юриспруденції [див. 1-7], так і галузевих юридичних наук [8-11].

Проте із власне філософсько-правових позицій (за поодинокими винятками [12], що, як видається, лише підтверджують правило) відповідна практика, принаймні в українських виданнях, майже не розглядається. На нашу думку, це є недопустимою прогалиною, насамперед, у вітчизняній правовій науці, що може спричинити неадекватне, а подекуди й явно помилкове, застосування правоположень Страсбурзького суду¹. Така прикра ситуація може виникнути, гадаємо, не в останню чергу у зв'язку з певним (а то й *повним!*) ігноруванням необхідності врахування *філософських* підходів ЄСПЛ до конкретних обставин справи під час ухвалення того чи іншого рішення.

У цьому контексті зазначимо, що нині поширеним, а то навіть й аксіоматичним є положення, згідно з яким, після «славної перемоги» над комуністичним світоглядом, на теренах Європи беззастережно «панує» ліберальна ідеологія, яка обстоює індивідуалістичний підхід до розуміння прав і обов'язків особи в сучасному суспільстві. Відтак, якщо погодитися із щойно наведеною тезою, на перший погляд, видається природним і логічним, що постулати лібералізму складають основу й філософсько-правових позицій суддів Страсбурзького суду. (Про це могли би свідчити, зокрема, положення преамбули і I-го розділу Конвенції.)

Наскільки це твердження відповідає дійсності? Чи справді є однозначною і беззастережною прихильністю ЄСПЛ до ліберальних підходів? Чи не можна побачити в деяких його сучасних рішеннях певних проявів філософії комунітаризму, яка «набирає силу в суспільствознавчій думці Заходу» [див. 13, с. 253]?

Спробуємо знайти відповіді на ці запитання, аналізуючи практику Суду, пов'язану із розглядом справ щодо скарг на порушення державами положень ст. 9

¹ Наголосимо, що ст. 17 Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» прямо проголошує Конвенцію і практику ЄСПЛ джерелом права.

Конвенції (право на свободу думки, совісті та релігії). У такому контексті *актуальність* обраної теми статті додатково обумовлена тим, що релігія продовжує залишатися одним із найвагоміших, найбільш суттєвих чинників соціального буття навіть у сучасному секуляризованому світі, а дотримання релігійної свободи, за слушним виразом Івана Павла II, «служує своєрідним «тестом» дотримання всіх інших основних свобод» [14, с. 228].

Дозволимо собі наголосити, що з юридичної точки зору, загальні (філософські й теоретичні) міркування про важливість забезпечення та захисту саме права на *релігійну свободу* як свободу базову, фундаментальну та найбільш важливу для духовного світу людини, набувають реальної ваги з огляду на правозастосовну практику, зокрема таку-от, яка відображена у відповідних рішеннях Страсбурзького суду.

Тому *метою статті* є аналіз основоположних філософсько-правових засад та світоглядно-ідеологічних підходів, використовуваних у практиці ЄСПЛ щодо захисту права на свободу думки, совісті та релігії.

Виклад основних положень. На самому початку вважаємо за необхідне задекларувати вихідну гіпотезу дослідження, згідно з якою, на нашу думку, однією із найголовніших, визначальних дихотомій для сучасної європейської політико-правової філософії є дихотомія «лібералізм – комунітаризм».

Видається можливим стверджувати, що основою для вірного розуміння останньої є питання про співвідношення індивідуального та колективного. На думку Е.С. Мирзаханяна, «вихідні онтологічні характеристики (лібералізму та комунітаризму. – *О.П.*) передбачають розбіжності щодо самої природи соціального життя, котрі реалізуються в полярності індивідуалізму та холізму. Лібералізм базується на платформі методологічного індивідуалізму, виходить із примату особистості та індивідуальних прав. Комунітаризм ... передбачає протилежні настанови, відштовхуючись від соціального цілого й об'єктивно необхідних йому благ» [15, с. 10].

Зазначимо, що основні постулати, цінності та принципи вказаних двох провідних течій політико-правової думки сьогодення, двох парадигм, на основі яких пропонуються розв'язки низки важливих філософсько-правових проблем, були нами окреслені у попередній публікації [16].

У пропонованій же статті спробуємо експлікувати дихотомію «лібералізм – комунітаризм» на матеріалах практики ЄСПЛ.

Насамперед видається необхідним наголосити, що при вирішенні конкретних справ Суд застосовує багаторівневий тест, який вимагає від ЄСПЛ відповідей на декілька принципових питань.

По-перше, чи мало місце втручання держави в право заявника, гарантоване Конвенцією? Зрозуміло, що при негативній відповіді подальше застосування тесту втрачає сенс.

Тут потрібно мати на увазі, що, як слушно зауважує С.В. Шевчук, «формулювання статті 9 Конвенції також ґрунтується на розрізненні двох сфер існування свободи думки, совісті й віросповідання. Перша – внутрішній елемент цієї свободи, тобто свобода особи щодо власних думок, совісті та віросповідання, тим часом як друга – зовнішній елемент, тобто свобода вираження своєї релігії чи вірування, яка, власне, може підлягати обмеженню. Відповідно, ніяке обмеження не може бути застосоване щодо першого елементу цієї свободи, який є абсолютним та необмеженим з огляду на свою природу» [7, с. 388–389].

По-друге (у разі, якщо суд позитивно відповідає на перше питання), слід встановити, чи було таке втручання здійснено на підставі закону («передбачено законом»). У рішенні по справі *«Лейла Шахін проти Туреччини»* Європейський суд відзначив, що «завжди розумів термін «закон» у «матеріальному», а не «формальному» смислі; він включає як «писане право», до якого належать, серед іншого, підзаконні і регулятивні заходи, вжиті компетентними розпорядчими органами на основі делегованих Парламентом повноважень по їх прийняттю, так і прецедентне право. Поняття «закон» має розумітися як сукупність законодавства та створеного суддями «права». В цілому, «закон» є діючим положенням у тому вигляді, в якому воно витлумачено компетентними судами» [17].

По-третє, тест вимагає встановити, чи державне втручання переслідувало належну (законну) мету² й чи було воно «необхідним у демократичному суспільстві»³. Звідси «впливає, зокрема, що сам закон розглядається як засіб, що підлягає перевірці на відповідність його морально значущій меті ефективного забезпечення прав людини, що відповідає внутрішній логіці ліберально-демократичного суспільного устрою» [18, с. 453].

І, нарешті, чи були використані засоби домірні (пропорційні) законним цілям, що ставилися під час такого втручання? «В умовах правової держави заборона надмірного державного втручання у свободу особи, – зазначає С. Погребняк, – розглядається як аксіоматична вимога: держава має право обмежувати права людини лише тоді, коли це дійсно необхідно, і тільки в такому обсязі, в якому її заходи будуть розмірними до переслідуваної мети. Іншими словами, у цій сфері

² Ч. 2 ст. 9 Конвенції такі цілі втручання держави формулює наступним чином: «в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб», фактично дублюючи положення ч. 2 ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р.

³ У рішенні по справі *«Шассану та інші проти Франції»* Суд наголосив, що «термін «необхідно» не є синонімом таких термінів, як «корисно» або «бажано».

проголошується та діє принцип пропорційності (розмірності, адекватності). В його основу

покладена ідея, згідно з якою загальний інтерес, яким керується держава, не може бути таким, що придушує свободу окремої особи» [19, с. 49].

Найбільші складнощі (причому, насамперед власне філософсько-правового рівня), як видається, виникають під час пошуку відповідей на два останні питання розглянутого тесту (щодо «необхідності» і «домірності» державного втручання в сферу прав людини).

Центральним і найбільш цитованим самим судом при розгляді справ щодо скарг на порушення ст. 9 Конвенції є таке положення: «закріплена в статті 9 свобода думки, совісті та віросповідання є однією з основ «демократичного суспільства» в значенні Конвенції. Вона у своєму релігійному вимірі є одним із невід'ємних елементів, що визначають належність віруючих та їхній світогляд, але вона також є цінним надбанням для атеїстів, агностиків, скептиків і тих, хто не визначився. Від неї залежить плюралізм, невідривний від демократичного суспільства та здобутий дорогою ціною впродовж століть. Хоча свобода віросповідання є насамперед справою особистого сумління, вона також передбачає, серед іншого, свободу сповідувати релігію як індивідуально, так й спільно з іншими» (див., зокрема, Рішення Європейського суду у справах «Коккінакіс проти Греції», «Бускаріні та інші проти Сан-Марино», «Евейда та інші проти Сполученого Королівства» тощо).

У справі *«Александрідіс проти Греції»* заявник, допущений до адвокатської практики в суді першої інстанції, був зобов'язаний принести присягу. Згідно з діючим законодавством це передбачало релігійну церемонію. Щоб замінити її урочистою заявою, пан Александрідіс змушений був заявити, що є атеїстом. Страсбурзький суд у своїй постанові наголосив, що «релігійна свобода містить також негативний аспект, а саме право не сповідувати будь-яку релігію або релігійні переконання й не примушуватися до дій, які дозволяли би зробити висновок про те, чи має особа такі переконання чи ні. Державні органи не мають права втручатися в цю сферу індивідуальної свідомості й посвідчувати релігійні переконання або примушувати розкривати свої переконання з духовних питань» [20]. Гадаємо, що останнє твердження увиразнює класичний ліберально-індивідуалістичний підхід, за якого визнається «прийняття ідеї про можливість розрізняти публічну і приватну сфери суспільного життя, а також визнання можливості та корисності обмеження простору урядових повноважень лише публічною сферою. Натомість рішення про вищі цінності та сенс життя мають інтимно прийматися самою людиною в глибині своєї душі, без намагань влади примусово нав'язати або визначити їх, і отже, ці рішення мають залишатися у сфері приватного» [21, с. 364–365].

Надзвичайно позитивним моментом є постійні спроби Суду прискіпливо аналізувати в порівняльному плані практику вирішення того чи іншого питання в

різних державах-учасницях, знаходити спільні підходи в цих державах щодо правового регулювання того чи іншого проблемного моменту, з обов'язковим урахуванням національних особливостей. Це, зокрема, стосується випадків, коли йдеться про правове регулювання носіння в освітніх установах одягу, який має релігійне значення (справи «Дахлаб проти Швейцарії», «Лейла Шахін проти Туреччини» тощо). У цьому зв'язку ЄСПЛ робить принциповий висновок: «Неможливо виокремити єдиної для всієї Європи концепції значення релігії в житті суспільства» [17]. «...Крім того, як і Конституційний суд Туреччини..., Європейський суд вважає, що, розглядаючи питання про носіння ісламського хіджабу стосовно *турецьких реалій* (курсив наш. – О.П.), необхідно враховувати вплив, який може здійснити носіння подібного символу, що подається і сприймається як релігійний обов'язок, на осіб, котрі вирішили не носити його» [17]. Тут важливо зазначити, що Суд при вирішенні справ намагається якомога повніше враховувати існуючі в суспільстві соціальні умови реалізації права на свободу релігії.

Найбільш чітке, «викристалізоване» відображення ця принципова позиція знаходить у такому формулюванні ЄСПЛ: «...Конвенція є «живим документом», котрий повинен тлумачитися в світлі умов, які склалися в *конкретний час*» (курсив наш. – О.П.). «Отже, конкретний аналіз конкретної ситуації – таким є фундаментальне кредо Суду. А цей принцип, як відомо, є стрижнем, серцевиною діалектичного методу соціального пізнання», – надзвичайно влучно з цього приводу зазначає професор П.М. Рабінович [12, с. 15]. І продовжує свою думку: «Ця діалектика (співвідношення формально визначених фактів з їх соціальною сутністю – О.П.) знаходить свій вияв у тому, що в ряді випадків тим фактам, котрі є ідентичними за їх зовнішніми ознаками, може бути притаманна неоднакова соціальна значущість і навпаки: аналогічної соціальної значущості здатні набувати факти, які відрізняються між собою за формальними характеристиками. Саме цим, вочевидь, і можна пояснити, чому справи, здавалося б, однакові за формально окресленою фавбулою, вирішувались Судом по-різному: адже його рішення завжди були, окрім усього іншого, реагуванням на індивідуально-конкретну, ситуаційну значущість тих фактів, яким надавалось юридичне значення» [12, с. 16].

Ілюстрацією цього висновку може слугувати одне з останніх рішень по аналізованій категорії справ – Постанова ЄСПЛ від 15.01.2013 р. по справі «*Евейда та інші проти Сполученого Королівства*»: «Суд вважає, що, як і в справі пані Евейди (працювала в приватній компанії «Британські Авіалінії». – О.П.), для другого заявника (Ш. Чаплін, яка була усунена з посади медсестри. – О.П.) важливість отримання дозволу виражати свою релігію, носячи хрест на видноті, повинна бути серйозним аргументом на противагу. Однак причина, у зв'язку з якою її попросили зняти хрест, а саме захист здоров'я і безпеки у лікарняному відділенні, по суті своїй має більше значення, ніж та, котра застосовувалася щодо пані Евейди. <...> Отже,

втручання в її (Ш. Чаплін) свободу виражати свою релігію було необхідним у демократичному суспільстві й порушення ст. 9 щодо другого заявника не було» [22, с. 126]. Тобто, при аналогічних скаргах п. Евейди і п. Чаплін на заборону відкритого носіння хрестика на робочому місці Суд виніс змістовно протилежні рішення, врахувавши відмінні обставини такої заборони.

На наш погляд, наведені приклади підтверджують вже неодноразово висловлювану позицію (П.М.Рабінович), згідно з якою ЄСПЛ у своїй практиці реалізує екзистенціалістський підхід, проявляючи велику увагу індивідуальним особливостям «правової ситуації як джерела буття права» [див. 23].

Справа *«Фолгер та інші проти Норвегії»* [24] стосувалася скарг, поданих батьками, що не сповідували християнство і були членами Норвезької гуманістичної спілки. Заявники скаржилися, по-перше, на права на освіту у взаємозв'язку з порушенням права на свободу віросповідання внаслідок відмови національних органів повністю звільнити їхніх дітей від вивчення обов'язкового предмету «Християнство, релігія і філософія», який викладався в межах курсу десятирічної шкільної освіти в Норвегії. По-друге, вони також вимагали визнати порушення права не зазнавати дискримінації.

При розгляді цієї справи (зрештою, як і більшості інших) *засадничою* є позиція Суду, згідно з якою, «хоча індивідуальні інтереси повинні бути підлеглі інтересам групи, демократія не просто означає, що думка більшості має завжди превалювати: необхідно прагнути до *балансу* (курсив наш. – О.П.), за якого забезпечується справедливе і належне поводження з меншинами й не допускається будь-яке зловживання домінуючим становищем» [24]⁴. Як зазначає М. де Сальвіа, судова практика Страсбурга дійшла того, що «була визнана притаманною системі європейського захисту певна форма примирення між обов'язковими вимогами захисту демократичного суспільства і вимогами захисту особистих прав» [3, с. 20].

Суд також констатував: «той факт, що знання про християнство становили більшу частину Навчального плану для початкової і нижчої середньої шкіл порівняно з іншими релігіями і філософіями, не може, на думку Європейського суду, розглядатися як відхід від принципів плюралізму та об'єктивності, що прирівнюється до навіювання ідей. Враховуючи місце християнства в національній історії та традиції держави-відповідача, ця обставина повинна розглядатися як така, що знаходиться в межах розсуду держави при плануванні та встановленні програми курсу» [24].

⁴ Це положення «перегукується» із позицією Суду по справі *«Баранкевич проти Російської Федерації»* : «Здійснення конвенційних прав меншістю за умови схвалення з боку більшості було б несумісним із основоположними цінностями Конвенції. У такій ситуації права меншості на свободу релігії, вираження думки і зборів стали би виключно теоретичними, а не практичними і ефективними, як того вимагає Конвенція».

З іншого боку, Європейський суд, поклавши в основу своєї Постанови від 29 червня 2007 року положення про те, що «в фундаментальне право на освіту імплантовано право батьків на повагу їхніх релігійних і філософських переконань», визнав, що відмова у наданні заявникам-батькам повного звільнення від вивчення предмета «Християнство, релігія і філософія» для їх дітей порушила право на освіту. Слід наголосити, що таке рішення Велика палата прийняла *дев'ятьма голосами проти восьми*, що вже само по собі свідчить про його неоднозначність. На нашу думку, два останніх із наведених вище витягів з мотивувальної частини постанови ЄСПЛ можуть слугувати ілюстрацією поєднання підходів комунітаристських (наголос на правовому значенні інтересів християнської спільноти) із лібералістськими (врахування індивідуальних прав батьків, які не сповідували християнство).

Вважаємо, що досить чітко виражені ознаки ліберального комунітаризму (як своєрідного синтезу ідей лібералізму і комунітаризму) має також висловлена у низці рішень Суду позиція, згідно з якою «у демократичних суспільствах, населення яких сповідує декілька релігій, може виникнути необхідність в обмеженні свободи сповідування релігії чи переконань, щоб примирити інтереси різних груп та забезпечити повагу переконань кожної людини» (див. «Лейла Шахін проти Туреччини», «Коккінакіс проти Греції» тощо).

Водночас, варто звернути увагу на особливу думку судді Ф. Тюлькенс по справі «Лейла Шахін проти Туреччини», в якій зокрема зазначається: «Особистий інтерес заявниці у здійсненні права на свободу релігії та сповідування своєї релігії шляхом носіння зовнішніх символів не міг бути повністю поглинутий публічним інтересом у боротьбі з екстремізмом» [17]. Тут, однак, ліберально-орієнтований суддя, наголошуючи на тому, що індивідуальні інтереси не поглинаються публічними, висловлює незгоду з рішенням Суду, яке в своїй філософській основі, гадаємо, має певні комунітаристські преференції. Відтак, на думку цитованого судді, мало місце порушення як права на свободу релігії, так і права на освіту: «Велика палата не зважила протидіючі інтереси, а саме, з одного боку, шкоду, завдану заявниці (котра не тільки була позбавлена можливості продовжити навчання в Туреччині в зв'язку з її релігійними переконаннями, але і, за її словами, мала невеликі шанси повернутися до своєї країни працювати внаслідок труднощів з визнанням іноземних дипломів), а, з другого боку, користь, котру могло отримати турецьке суспільство від заборони заявнику носити хіджаб у приміщеннях університету» [17]. Отже, фактично суддя Ф. Тюлькенс говорить про те, що в правовій позиції Суду комунітаризм переважив ліберальний підхід!

Однією з найбільш резонансних в останні роки була справа «*Лаутсі та інші проти Італії*». Посилаючись на ст. 2 Першого протоколу до Конвенції та на ст. 9 Конвенції, заявники скаржилися на наявність розп'ять у класах державної школи, яку

відвідували їхні діти Датайко та Самі Альбертіна. З листопада 2009 р. Палата другої Секції Суду одноголосно постановила, що мало місце порушення права на освіту у взаємозв'язку із правом на свободу віровизнання. Після апеляції влади Італії Велика Палата ЄСПЛ 18 березня 2011 року винесла протилежне рішення. Видається, що ця справа становить не лише академічний, а й практичний інтерес, зокрема і для України, де в багатьох публічних місцях розміщені релігійні (переважно християнські) символи.

З огляду на обмежений обсяг пропонованої публікації, дозволимо собі звернути увагу читача лише на деякі, на наш погляд, найважливіші та особливо цікаві аспекти розгляду цієї складної і доволі неоднозначної справи.

По-перше, необхідно ще раз наголосити, що, по суті, центральною проблемою при вирішенні переважаючої більшості справ ЄСПЛ є знаходження оптимального балансу між різними конкуруючими цінностями, між задіяними у справі правозгідними соціальними потребами й інтересами.

На думку судді Розакіса, «основне питання, яке потребує вирішення в цій справі («Лаутсі та інші проти Італії»), є наслідком застосування тесту пропорційності до фактів справи. Пропорційності між, з одного боку, правом батьків на забезпечення освіти і навчання їх дітей згідно з їхніми релігійними і філософськими переконаннями, і, з іншого боку, правом чи інтересом, принаймні, дуже значного сегмента суспільства в демонстрації релігійних символів як прояву релігії чи переконань» [25]. Це твердження «перегукується» з позицією представника Московського Патріархату при Раді Європи в Страсбурзі ігумена Філарета (Булекова), який після першого рішення ЄСПЛ по справі, що аналізується, висловився про «глибоку кризу правозахисного підходу», яка проявляється, зокрема, у «вже застарілому конфлікті між індивідуальними й колективними правами. <...> Індивід, занепокоєний захистом свого власного, суб'єктивно зрозумілого права, проявляє неповагу до мільйонів своїх співгромадян – у своїй країні й в євротоваристві. Захищаючи свої права на загальноєвропейському рівні, він ігнорує права інших. Й високий Суд стає заручником такого підходу» [26]. Зрозуміло, що з релігійних міркувань представник РПЦ не міг позитивно сприйняти заборону розміщення розп'ять. Водночас звернемо увагу, що його аргументація, націлена насамперед на світську аудиторію (для спільноти віруючих християн тут іншого, ніж негативний, підходу вочевидь не може бути за визначенням!), якщо й прямо не базується, то, щонайменше, узгоджується з філософсько-комунітаристськими позиціями. І в цьому контексті можна погодитися з одним із провідних теоретиків сучасного комунітаризму Ф. Селзніком, на думку якого, «термін «комунітарний» може вживатися для означення будь-якої доктрини, яка високо цінує спільне благо або ідеали спільного блага й обмежує прагнення до індивідуальної незалежності та самореалізації. Основні релігійні традиції є переважно комунітарними у тому, що

вони вимагають жорсткої послідовності у дотриманні спільних цінностей» [цит. за: 27, с. 29].

По-друге, слід зауважити ще один аргумент власне філософського рівня, який Велика палата ЄСПЛ, безперечно, врахувала: «обов'язок нейтралітету та неупередженості», який згідно з позицією Суду, покладає на держави стаття 9 Конвенції, не може бути зведений до підтримки секуляристського підходу. Адже, як влучно зазначає суддя Пауер, «секуляризм (світогляд заявниці) є сам по собі однією ідеологією серед багатьох. Віддання переваги секуляризму порівняно з альтернативними світоглядами – релігійними, філософськими або іншими – не є нейтральним вибором» [25]. Подібною є позиція і судді Бонелло: «Наявність символу там, де він завжди був, не є актом нетерпимості віруючих чи культурних традиціоналістів. Його вилучення стало би актом нетерпимості з боку агностиків і секуляристів» [25]⁵. Іншими словами, забрати розп'яття – це означало б порушити принцип нейтральності на користь секуляризму, який, за виразом В. Єленського, нині «сам хоче бути релігією, яка заперечує конкурентів» [29].

Нарешті, іншими вагомими аргументами уряду Італії, які, на нашу думку, врешті-решт перешили на його користь терези європейського правосуддя, стали такі: «по-перше, наявність розп'яття не пов'язана з обов'язковим навчанням християнству. По-друге, згідно з твердженнями влади, Італія відкриває шкільне середовище паралельно й іншим релігіям: ... учням не заборонялось носити ісламські головні хустки або інші символи чи одяг, що має релігійний зміст; могли бути вжиті альтернативні заходи задля поєднання навчання з релігійною практикою меншостей; початок і кінець рамадану «часто відзначаються» в школах; і в школах може бути організовано факультативне релігійне навчання для «усіх визнаних релігійних вірувань». Крім того, немає підстав вважати, що влада проявляла нетерпимість до учнів, які сповідували інші релігії, були невіруючими або мали нерелігійні філософські переконання» (п. 74 Постанови) [25]. Як зазначив у своїй особливій думці суддя Розакіс, «ці елементи, що демонструють релігійну терпимість, котра виражається в *ліберальному підході* (курсив наш. – О.П.), який дозволяє всім релігійним конфесіям вільно виражати свої релігійні погляди в державних школах, на мій погляд, є основним фактором, який «нейтралізує» символічне значення наявності розп'яття в державних школах. Я би також сказав, що той самий ліберальний підхід слугує самій концепції «нейтралітету»; це інша сторона монети по відношенню, наприклад, до політики заборони демонстрації будь-яких релігійних символів у публічних місцях» [25]. Отже, втілена у наведених аргументах ліберальна ідеологія

⁵ Аналогічною є авторська реакція на пропозицію вилучити з преамбули Конституції України посилання на Бога [див. 28].

не допускає *вибірковості* розміщення або використання релігійних символів у публічних місцях.

Щоправда, не будемо приховувати, що деякі мотивування Європейського суду у справах про свободу думки, совісті та релігії викликають певні застереження, породжують певні сумніви в їхній бездоганності. Наприклад, у справі «Дахлаб проти Швейцарії», яка стосувалася вчительки початкових класів, Суд наголосив, що носіння нею хіджабу являло собою *«потужний зовнішній символ»*. Водночас розп'яття в класах державних шкіл Італії в справі «Лаутсі та інші проти Італії» Суд, на нашу думку, недостатньо обґрунтовано вважає *«пасивним символом»*. Виникає питання: чи не принизив таким трактуванням, означенням суд реальне соціальне значення хреста як релігійного символу?

Рішення Суду залишає сумніви у соціологічній обґрунтованості таких тверджень. На нашу думку, вплив різноманітних релігійних символів вимагає прискіпливого аналізу, який має здійснюватися з урахуванням конкретних обставин і умов, насамперед емпіричним шляхом, за певною обґрунтованою науковою методикою, а не встановлюватися а рїогі, лише за розсудом суддів.

Крім цього, видається, м'яко кажучи, дискусійним також і твердження про те, що «Європейський суд не має доказів того, що демонстрація релігійного символу на стінах класу може мати вплив на учнів, і тому не можна розумно стверджувати, що це має чи не має вплив на молодь, чії погляди все ще перебувають у процесі формування» [25].

У цьому контексті слід також зазначити, що ЄСПЛ не може не брати до уваги, не прогнозувати значущість соціальних наслідків власних рішень. Наприклад, у випадку задоволення скарги п. Лаутсі, гадаємо, стала би більшою ймовірність появи у майбутньому судових позовів з вимогою вилучити символи національної культурної ідентичності, які мають релігійне походження, з прапорів та гербів низки європейських країн.

Висновки. На завершення видається можливим наголосити, що практично жодне рішення Європейського Суду з прав людини не може обійтися без філософського, передовсім етико- й ціннісно-правового обґрунтування своїх позицій, а відтак – кожне його рішення, так би мовити, «приречене» бути за своєю сутністю своєрідним філософсько-правовим твором.

У цьому зв'язку стає очевидним, що суспільне несприйняття певних аргументів у мотивувальній частині (а відтак – і самих рішень) із високим ступенем вірогідності може пояснюватися не гіпотетичними помилками застосування прийомів юридичної техніки (що є дуже сумнівним з огляду на високу професійну кваліфікацію суддівського складу), а якраз тим, що філософські підходи суддів ЄСПЛ можуть не співпадати (явище цілком природне в умовах плюралістичної демократії!) із світоглядними установками критиків деяких резонансних рішень Суду.

Зокрема, проведений аналіз практики ЄСПЛ, присвяченої проблемам захисту права на свободу думки, совісті та релігії, дозволяє стверджувати, що, дійсно, етико-правові погляди більшості суддів відповідно до основоположних принципів Конвенції базуються на філософії лібералізму з її наголосом на приматі індивідуальних прав та особистої автономії щодо інших цінностей, передовсім комунітарних.

З іншого боку, задекларований у низці рішень метод пошуку оптимального балансу між інтересами особи та суспільства, меншості та більшості членів останнього свідчить про те, що для суддів також не є чужими і неприйнятними основні постулати комунітаризму.

Як відомо, спроба знайти «золоту середину», подолати шляхом синтезу концептуальні обмеженості двох потужних філософських напрямів – лібералізму і комунітаризму – «породила» течію так званого ліберального комунітаризму. Постулати останнього, як видається, можуть бути визнані основним філософським підґрунтям сучасних рішень поважної європейської судової інстанції, що можна вважати адекватним відображенням відповідних тенденцій у розвитку західної філософії в цілому.

Зрозуміло, що такий висновок потребує ґрунтовного доведення в подальших дослідженнях. Наша ж розвідка – не більше, ніж один із перших кроків у цьому напрямі, лише означення ще одного кута зору, під яким видається можливим і доцільним аналізувати практику Європейського суду з прав людини.

Використані джерела:

1. Дудаш Т.І. Практика Європейського суду з прав людини : навч.-практ. посіб. / Т.І. Дудаш. – К. : Алерта, 2013. – 368 с.
2. Егорова О.А. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод в судебной практике / О.А. Егорова, Ю.Ф. Беспалов. – М. : Проспект, 2014. – 144 с.
3. Де Сальвиа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. / М. де Сальвиа. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 1072 с.
4. Рабінович П.М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти) / П.М. Рабінович, Н.М. Раданович // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. – Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 4. – Львів : Астрон, 2002. – 192 с.
5. Рабінович П. Страсбурзьке судочинство: реформування – неминуче / П. Рабінович // Майбутнє Європейського суду з прав людини (Інтерлакенська, Ізмірська,

Брайтонська декларації) / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України. – Серія II. Коментарі прав та законодавства. Випуск 12. – Львів : СПОЛОМ, 2013. – С. 5–7.

6. Соловійов О.В. Міжнародні договори та міжнародно-судова практика їх застосування як джерела національного права (за матеріалами застосування в Україні Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду) / О.В. Соловійов // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України. – Серія I. Дослідження та реферати. Випуск 26. – К. : АОК, 2012. – 164 с.

7. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / Станіслав Шевчук. – Вид. 2-е, випр., доп. – К. : Реферат, 2007. – 848 с.

8. Блажівська Н. Принцип індивідуалізації юридичної відповідальності у податкових правовідносинах: практика Європейського суду з прав людини у податкових справах та її імплементація у діяльності адміністративних судів України / Наталія Блажівська // II Міжнародний форум з практики Європейського суду з прав людини : матеріали (м. Львів, 29 листопада – 1 грудня 2013 року). – Львів : Галицький друкар, 2013. – С. 24–32.

9. Дем'янова О. В. Оцінка правових позицій Європейського суду з прав людини з питання виконання судових рішень в контексті визначення цілей цивільного судочинства / О. В. Дем'янова // Судова апеляція. – 2014. – № 1. – С. 92–99.

10. Задоя К.П. Правові позиції Європейського Суду з прав людини щодо кримінально-правових обмежень права на свободу вираження поглядів / К.П. Задоя // Адвокат. – 2014. – № 2. – С. 24–29.

11. Тітко Е.В. Правомірне обмеження свободи вираження поглядів: досвід Європейського Суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Е.В. Тітко; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2013. – 20 с.

12. Рабінович П.М. Рішення Європейського суду з прав людини як «праволюдні» стандарти / П.М. Рабінович // Європейський суд з прав людини. Матеріали практики (1993-2003 рр.). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. – Серія II. Коментарі прав і законодавства. Випуск 4. – К.: Фенікс, 2004. – С. 9–24.

13. Сичивица О.М. Либерал-рестрикционизм и архитектоника гармонического мира [Текст] : Историософ.-политолог. трактат / О.М. Сичивица. – Львов : Каменяр, 2013. – 1220 с.

14. Иоанн Павел II. Мысли о земном / Иоанн Павел II ; пер. с польск. и итал. – М. : Новости, 1992. – 424 с.

15. Мирзаханян Э.С. Дискуссия о проблеме рационального обоснования социальной справедливости в западной философии второй половины 20-го – начала 21-го века: автореф. дис. ... канд. филос. наук: спец. 09.00.03 / Э.С. Мирзаханян. – Тверь, 2008. – 18 с.

16. Панкевич О.З. Лібералізм і комунітаризм: до питання про дві парадигми сучасної політико-правової філософії / О.З. Панкевич // Електронне періодичне наукове фахове видання «Право і громадянське суспільство». – 2013. – № 3(4). – С. 122–134.

17. Дело «Лейла Шахин (Leyla Sahin) и другие против Турции». Постановление от 10 ноября 2005 года № 44774/98. Принято Европейским судом по правам человека / Пер. с англ. Ю.Ю. Берестнева [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://docs.pravo.ru/document/view/19382733/17527918/>

18. Рабінович С.П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія / С.П. Рабінович. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 576 с.

19. Погребняк С. Принцип пропорційності у судовій діяльності / С. Погребняк // Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 2. – С. 49–55.

20. Дело «Александридис против Греции» (Alexandridis v. Greece). Постановление от 21 февраля 2008 г. (извлечение). Принято Европейским судом по правам человека [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.echr.ru/documents/doc/5592774/5592774.htm>

21. Шпрангенс Т.А. Реконструюючи ліберальну теорію: розум і ліберальна культура / Томас А. Шпрангенс // Лібералізм : антологія. 2-ге вид. / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Простір, Смолоскип, 2009. – С. 362–377.

22. Постановление Европейского суда по правам человека от 15.01.2013 по делу «Эвейда и другие против Соединенного Королевства» / Пер. с англ. А.И. Понкиной // Нравственные императивы в праве. – 2013. – № 1. – С. 85–133.

23. Стовба А.В. Правовая ситуация как исток бытия права / А.В. Стовба. – Х. : ФО-П Лисяк Л.С., 2006. – 176 с.

24. Дело «Фолгере (Folgero) и другие против Норвегии». Постановление от 29 июня 2007 года № 15472/02. Принято Европейским судом по правам человека / Пер. с англ. Ю. Берестнева [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://docs.pravo.ru/document/view/19382115/20599132>

25. Дело «Лаутси и другие (Lautsi and others) против Италии». Постановление от 18 марта 2011 года № 30814/06. Принято Европейским судом по правам человека / Неофициальный пер. с англ. Г.А. Николаева [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://docs.pravo.ru/document/view/20089170/18974090/>

26. Игумен Филарет (Булеков): «Созданный прецедент крайне опасен». Представитель Московского Патриархата при Совете Европы прокомментировал постановление Страсбургского суда о том, чтобы убрать распятия из школ Италии [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://rusk.ru/st.php?idar=731877>

27. Красноголов Ю.О. Теоретичні засади та політичні стратегії комунітаризму крізь призму комунітарної критики лібералізму / Ю.О. Красноголов // Наукові записки Києво-Могилянської Академії. – Політичні науки. – 2008. – Т. 82. – С. 28–34.

28. Панкевич О. До питання про використання релігійних термінів у конституціях зарубіжних держав (порівняльний аналіз) [Електронний ресурс] / О. Панкевич // Сайт Конституційної Асамблеї України. – 2013. – 21.08. – Режим доступу: <http://cau.in.ua/ua/news/id/opankevich-do-pitannja-pro-vikoristannja-religijnih-terminiv-u-konstitucijah-zarubizhnih-derzhav-porivnjalnij-analiz-770/>

29. Еленский В. Религиозная свобода: глобальные измерения / Виктор Еленский [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://krotov.info/libr_min/06_e/le/nsky_1.htm

У статті робиться спроба експлікації дихотомії «лібералізм – комунітаризм» на матеріалах практики Європейського суду з прав людини, пов'язаної з розглядом справ щодо захисту свободи думки, совісті та релігії.

Ключові слова: *свобода думки, совісті та релігії, Європейський суд з прав людини, лібералізм, комунітаризм, ліберальний комунітаризм*

В статье делается попытка экспликации дихотомии «либерализм – коммунитаризм» на материалах практики Европейского суда по правам человека, связанной с рассмотрением дел относительно защиты свободы мысли, совести и религии.

Ключевые слова: *свобода мысли, совести и религии, Европейский суд по правам человека, либерализм, коммунитаризм, либеральный коммунитаризм*

The article attempts to explicating the dichotomy of "liberalism - communitarianism" on the materials of practice of the European Court of Human Rights related to the proceedings for the protection of freedom of thought, conscience and religion.

Key words: *freedom of thought, conscience and religion, the European Court of Human Rights, liberalism, communitarianism, liberal communitarianism*